

חיים וחברה בקהילת רומא

במאה הט"ז

קנת סטאו

מבוא

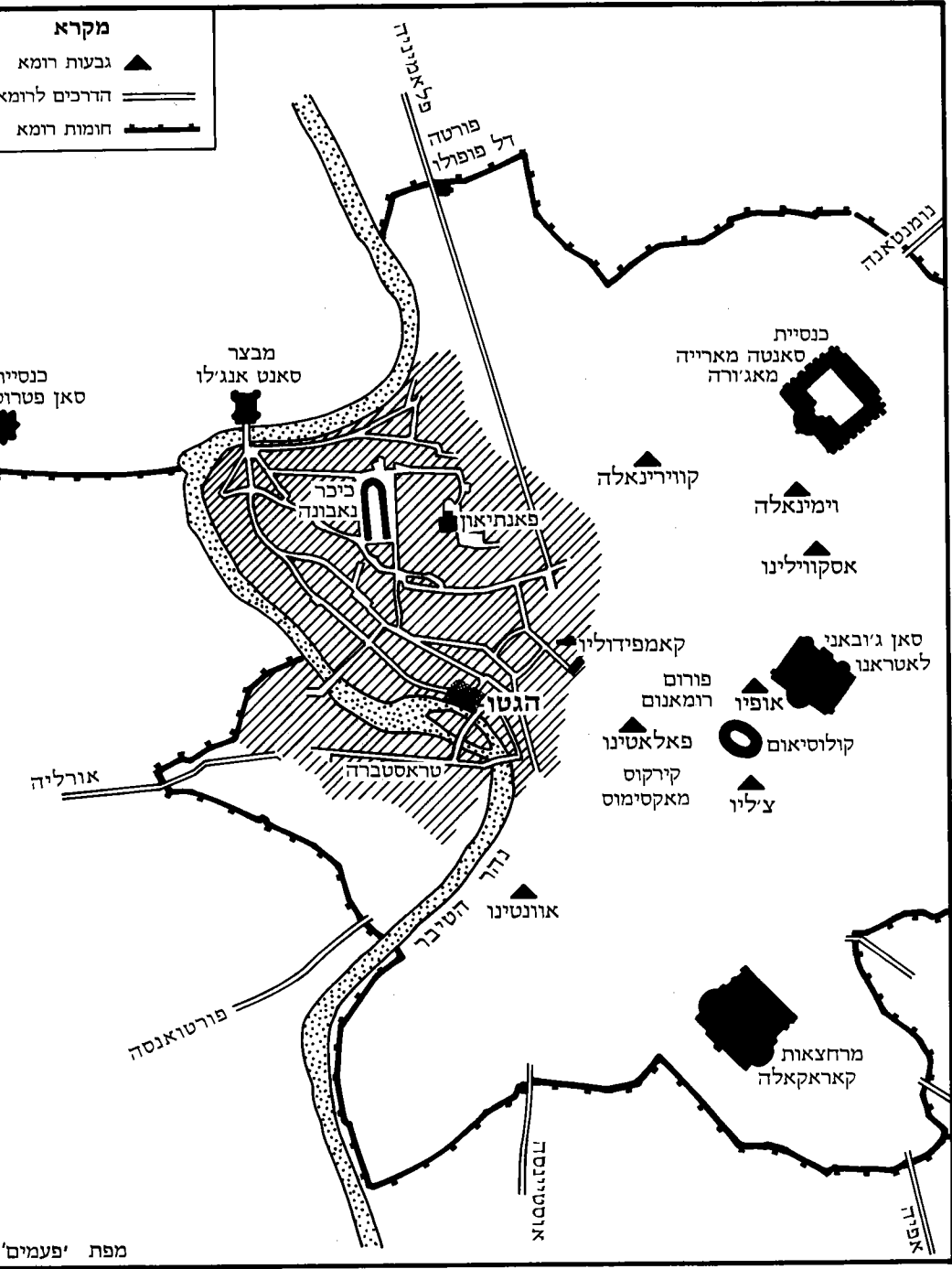
חיי היהודים ברומא, בפרט בתקופת הגטו (1555-1870), זכו עד כה למחקרים לא מעטים. כבר בשלהי המאה ה-19, פירסמו פוגלשטיין ורייגר ורודוקאנקי ספרים מקיפים על נושא זה, ולפני כ-25 שנה פירסם על כך אטיליו מילאנו ספר נוסף, אשר מעלתו היא בכך שהמחבר ניסה להבין גם את חיי הפנים של אנשי הגטו. עם זאת לא נכתבה על נושא זה היסטוריה חברתית במובן העכשווי. היסטוריה חברתית שואלת בעיקר על יחסים בין בני-אדם ומבקשת לדעת, לדוגמה, מי מתחתן עם מי, ולמה; חוקרת את כל הקשור להרכב המשפחה, לרבות תפקיד הקרובים, כגון דודים, בני-הול המשפחה הגרעינית; שואלת על מאכלים, על מבנים, רהיטים, ותלבושות; מעוניינת להבין את הכוחות המביאים להתהוות השכונה כמוסד חברתי חיוני, ואת היחסים בין השכונה למשפחה ובנינה לארגוני הקהילה הרשמיים.¹

הודות לתעודות, שמניינן כעשרים אלף, האצורות בארכיון ההיסטורי הקאפיטוליני (Archivio Storico Capitolino) ברומא ניתן לכתוב היסטוריה חברתית זאת, במיוחד של המאה ה-16. תעודות אלה נכתבו בין השנים 1536-1640, ומחבריהם היו נוטאריונים יהודים, בעיקר האב והבן יהודה ויצחק דלי פיאתלי (Iuda é Isac delli Piattelli) ואחרים פומפאו דל בורגו (Pompeo del Borgo), שמעון דה קאסטלנואוּבו (Simone de Castelnuovo) ומשולם די וולטרה (Angelo di Volterra) הצעיר.² נוטאריונים אלה, שהיו גם רבנים, נקראו בשם סופר מתא. אשר ללשון התעודות, הן כתובות בעברית, באיטלקית 'תיקנית' ובניב רומי, וכולן מכילות גם מספר ניכר של מילים עבריות או איטלקיות לסירוגין. אשר לתוכן התעודות הדבר הכולט לעין, כפי שנראה, הוא המספר הרב של פרטים הכלולים בהן החושפים את חיי היום יום ואת החיים הפרטיים של יהודי הגטו.

פירוט הפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 המחקרים היסודיים על היהודים ברומא בתקופה הנדונה — ראה: פוגלשטיין וריגר, כרך ב; מילאנו; רודוקאנקי; אספוסטו, במיוחד עמ' 99, שם מתברר, שעדיין מוקדם לקבוע קווים לדמותה של החברה היהודית ברומא במאה ה-15 לפי תעודות התקופה עצמה.
- 2 טבלה מפורטת של החוברות, פרי עטם של נוטאריונים אלה — ראה: סטאו וסטאו. אופן הציון של תעודות אלה בהערות שלהלן — ראה: אסיק.

רומא והגטו היהודי שבה בהתחלת המאה ה-16

א. ארגוני הקהילה

ניתן ללמוד מתעודות אלה על נושאים מסורתיים, כגון התפקוד של מוסדות הקהילה. המוסד המרכזי בקהילה היה ה'עצה' (Consiglio וגם Congrega), שבראשו עמדו שלושה ממונים (Fattori). הממונים תפקדו כבר במאה ה־15, ואולי גם לפני כן, וחלשו על תחומים רבים. החשובים בהם היו גביית מיסים, והרכבת בתי־דין של כוררים. הרבה יהודים ברומא פנו לממונים לבחור להם כוררים, במקום שיעשו זאת בעצמם, ופעמים רבות הכוררים היו רבנים. אך יהודי רומא לא נהגו לפנות ישירות לרבנים לבחור ועדות של כוררים, זאת משום שבעיר זו השתלטה המנהיגות על הרבנים אף יותר מאשר במקומות אחרים. ברומא אף לא היה רב הקהילה³ ורבנים לא זכו להטבות, כיחוד לפטור ממיסים. הנה, לדוגמה, באלול שס"ד (1604) פנה חזקיהו מנוח קורקוס לממוני הקהילה וטען 'כי דין גמור הוא שאני פטור מליכנס בעול המס עם שאר מבני הק"ק, לפרוע דבר מחלקי, להיותי עוסק בלמודי כל היום, ללמוד וללמד כדין מי שתורתו אומנתו, כמפורט בכל הפוסקים'. על־כך השיבו הממונים:

כי אין אנו חייבים להרהר על הנדון הל"ז, ולציית דינא, כי כבר הוא קרא אותנו לפני מעלת הויצ"י ירינטי יר"ה [...] ומפי מעלתו נגזר נגמר ונחתם הדין [...] ודינא דמלכותא דינא; וצורכי עמך ישראל מרובין, איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חז"ק.⁴

הממונים הפיקחים האלה גם ידעו לנצל את המצב כאשר היתה פנייה לעכורם; ומעניין הדבר שגם רבנים כגון קורקוס הנ"ל (ואין הוא הרב חזקיה מנוח קורקוס הנודע) לא היססו לפנות אליהם. הממונים ידעו לשלוט על רבנים שאימצו לעצמם גינוני כבוד מרובים יותר ממה שהם ראויים לו. לדוגמה, בשנת 1570 רבו כמהה"ר ברוך פסאפייירה (Passapaire) ובנימין צדיק (אשכנזי):

ונפלו בהם ריב דברים של גדופים חריפים לפי הנשמע עד שכמ"ר בנימין נשא ידו והכה הגאון בלחי, אשר על זה הגאון לכבודו ולכבוד תורתו שם בנדוי כמ"ר בנימין. ולכן כמ"ר בנימין הנ"ל בעבור חמת כעסו נתחרט כי עשה הרעה ההיא, ונפל לפני הגאון ושאל ממנו שמעלתו ימחול לו למען חסידיו ויעבור על עלבונו. אך הגאון לא רצה אז להתפייס, כי עדיין היה עומד בכעסו. ועתה, להפקת רצון מעלת כבוד הוועד והקריאה מק"ק רומא ולעשות הטוב והישר בעיני אלהים ואדם נתפייסו שני החלקים לשים כל טענותיהם [...] ביד כמהה"ר משה מלאטיס וכיד המשכיל ונכון שמואל מלאטיס אחיו.⁵

כלומר, הממונים הכריחו את הרב פסאפייירה להתפייס.

3 על מוסדות הקהילה — ראה: אס"ק, F 18, הדין כולו בנושאים של ניהול הקהילה. על הרבנות — ראה: ר' בתפיל, עמ' 116-120.

4 שני הציטוטים האחרונים — ראה: אס"ק, F.7, 1.3, f.57.

5 ראה: אס"ק, F.7, 1.3, f.57.

ב. חינוך

חינוך הילדים תפס מקום חשוב בחיי היהודים ברומא והם קיימו מיגוון רב של מסגרות חינוכיות. בני העשירים למדו אצל מלמדים פרטים, שלימדו לא יותר מארבעה או חמישה בנים באותו זמן. חוזה אחד מזהיר את אליעזר ירושלמי, שהועסק על-ידי בנימין טוראנו (ב' 1541): 'ש'לא יוכל אליעזר לתת הכאה [לתלמידים] עזה יותר מד'י'.⁶ שיטת לימוד דומה היתה נהוגה בין שותפים. אחד השותפים היה מקבל על עצמו ללמד את ילדיו ואת ילדי שותפיו. ילדים אחרים למדו במסגרת של מורה הקשור לבית-כנסת. יעקב בן-חיים טראויס קיבל רשות ללמד את ילדי בית-הכנסת קאסטיליאני-פראנצ'ס'ה בבניין בית-הכנסת קאטאלאני-אראגונסי, בתנאי שהתלמידים לא יגרמו נזק למבנה. עניים ויתומים למדו במסגרות שונות, כגון זאת של מוסד היתומים Orfanelli. ב-1608 חננאל ספורנו קיבל על עצמו ללמד ילדים אלה את תורת המוסר, וגם לקרוא בתורה ובהפטרה בפני הצבור. ברומא, אף השוליות למדו, לרבות הבנות. נשים שקיבלו לבתיהן ילדות צעירות כדי ללמדם 'עבודות של נשים' (lavori femminili) גם התחייבו ללמד לילדות 'לקרוא' בעברית.⁷

ג. נשים ונישואין

נשות רומא היו עצמאיות למדי. מספר לא מבוטל של נשים ניהלו עסקים והלוו כספים.⁸ דבר זה טיפח בהן חוש של ביטחון עצמי, שבא לידי ביטוי במקרים מעניינים ביותר, כגון זה של ריקה שבקשה להפקיע את אירוסייה:

כבר גלוי ומפורסם לכל איך לשנים שעברו נעשה חתון מבחורה אחת משכילה וצנועה שמה מרת ריקה בת המפואר כמ"ר גרשון ז"ל עם המשכיל ונכון כמ"ר מנחם בן המעולה והמרומם כמ"ר שלמה מפיסה יצ"ו. וכפי מה שנראה לעת הזאת, הבחורה מרת ריקה אינה בדעתה להנשאת לבחור הנז' מפני שהיא אומרת כי הבחור הנז' לעולם לא הראה לה פנים שוחקים, אבל הרגישה בעצמה, ובדבורו של בעלה, איך הוא מואס בה, כאשר ראתה בעיניה. והיא אומרת כי החתון ההיא לא עשה כמ"ר מנחם הנז' אלא בעבור מעות, ולא לשום דבר אחר. אלה הדברים אשר דברה הבחורה ריקה בפני עדים החתומים למטה, ובפני כמהר"ר אברהם בכמ"ר אהרון ז"ל, וג"כ בפני יהודה בכמהר"ר שבתי ז"ל סופר מתא, היום ראשון אפריל שנת שי"ו, בביתה ממש.

6 ראה: אס"ק, F.11, 1.4, Fols. 89-90.

7 לימוד בין שותפים — ראה: אס"ק, F.2, 1.1, f.62; במסגרת בית-הכנסת — ראה: אס"ק, F.1, 1.1, f.198; עניים ויתומים — אס"ק, F.10, 1.2, fols. 204, 225; שוליות ונשים — אס"ק, F.2, 1.3, f.3.

וכשמוע המפוארת מרת יינטיל דונה אימה הדברים הללו מפי בחה, פצתה פיה ואמרה לה על דרך גערה: בתי, לא טובה השמועה אשר אני שומעת מפִיך. הלא ישרה בעיני שתלך עם זוגתך, ואל תרד את שבתי ביגון שאולה. ואני אעשה באופן לתת אליך כל הנדונייאה שנדרתי, ויותר, יען כי הבחור זוגתיך הוא ממשפחה רמה, כאשר ידוע לכל; וג"כ מצדו אין יכול להתלות לו עון אשר חטא, ויפה תואר מכל צד ומכל פנה. על כן בתי, אם עלתה בלבך המחשבה הזאת, שתשובי אחור [מ]המחשבה הזאת, יען כי [מ]ה' יצאה הדבר; ולחבר את האוהל עם זוגתך כמ"ר מנחם הנז', ומזה תהיה לי קורת רוח. ועם כל זה, מאנה, וכן אמרה בפנינו, כי כשהשיאוה היתה קטנה, ועכשיו שבאה לידי גדולין שמאוס עליה ואין חפצה ורצונה בו. ובפרט כי שמעה מפי הבחור הנז' שהיה מספר בפניה ובפני אמה הדברים הללו. מעלת אבי היה מהיר במלכתו לזווגני כל כך במהרה. כי בדעתי לעמוד עשרה שנים ויותר קודם שאקח אשה. ובהיות כי שמע מפני בעלה דברי גרופין וחרופין, וכל מה שעשה היה בעבור הממון, אמרה בפנינו פעמים שלוש שאפילו יתנו לה אלף אלפי אלפים, שלעולם לא תנשא לו. ובדברים הללו אמרה בפנינו פעמים שלוש; ואע"פ שמעלת אמה גערה בבתה הנז' וגרפה וחרפה וכמעט שהיתה מקללת אותה בדבריה, לא הקשיבה. וכן אמרה בפנינו הבאים על החותמת. ועוד, שמעולם לא כתב אליה אפילו שורה אחת אחר נסיעתו מרומה.⁹

ריקה ניצחה בתביעתה. סיעה בידה העובדה ששכרה עורך־דין מומחה זוריו, בשם אברהם בן אהרון סקאצוקיו, אך ריקה זכתה בעיקר משום שהקהילה קיבלה על עצמה להפעיל את העיקרון של הפקעת קידושין, כפי שהגדירה הרשב"א במאה הי"ג.¹⁰ את אכיפתו של עיקרון זה אנו רואים בסיפוריה של לאריציה.

באה מרת קרימיניציה והעידה לפננו איך היא היתה עומדת בבית כמ"ר מרדכי לכבוס כביסתה [...]. ושמעה שמרת ריצ'ה היתה בוכת בקול רם על דבר הקדושין. ואומרת אינה רוצת בכך, ובדברים האלה אמרה לאביה: זה האיש שהוא מרדכי שמו לא מצא חן בעיני, ואי־אפסי בו. ומעתה אני ממאן אותו, ואיני רוצה לתפוס (בזרועותיו). וע"כ אבי, אם תרצה בזה, נחלק, והגירושוין יהיו עלך. וזה שמעה בדברים האלה ביום ה', שביום ו' יתקדשה. ואחר כך העידה גם כן שהלכה ביום שבת, שביום ששי נתקדשה. ושהלכה לשם מצאה הנערה בוכה בקול רם עד כי כעס עליה אביה ולקח סקין אחד ורצה להלקותה באמרה שמעולם לא תנשא למרדכי בעלה [שהוא שם אביה וגם שם ארוסה] ואינה רוצה שהקידושין יהיו נשואין בעדה. ועל אלה הדברים כעס אביה ושלח

9 ראה: אס"ק, F.12, 1.1, f.34

10 ראה: אס"ק, F.12, 1.1., fols. 94, 98. הפקעת קידושין — ראה: אנציקלופדיה.

ידו בסקין (בחגורתו) שלא הכה אותה אלא כי מרת קלמיניצאה היתה ידה עליו), ולא הכה אותה.¹¹

עדות זאת נגבתה על-ידי הנוטאריון במשך חקירה שכנראה יזמה הקהילה. מתברר מתוך העדות שמסר מרדכי, בעלה של לאריציה – שבה טען, כי הוא עצמו המליץ בפניה לא להתחתן איתו, בשעה שאחיה כפו עליה את השידוכין – כי הקהילה התכוונה להפקיע קידושין אלה. יצוין, כי לפי מנהג בני רומא, נערכו הקידושין עד שנה אחת קודם החופה.

הקהילה גם נאלצה להתערב, כאשר בעלים לא התנהגו כהלכה. הנה מה שאירע לויטוריה זמט, לפי עדות אביה יהודה, המכונה פילאטו בכמ"ר אהרון סקאצוקיו:

בראותו בתו מרת ויטוריה אשת מר מתתיה בר' יצחק זמ"ט, כי בעלה היה מכה אותה בלי שום סבה וחטא שלה, והיה נוהג עמה אכזריות גדול באופן שבעבור האכזריות ששמע וראה נכמרו רחמיו, כי ראה אותה שהיתה בורחת בבית השכנים אנא ואנא עבור הפחד מהמכות שהיה נותן לה. ובעבור האיומים הגדולים, הלך הביא אותה אל ביתו להעמידה שם להוצאותיו עד ירחם השם עליה. וקודם כל דבר קבל הוא יהודה שבועת התורה בפני רבים שבתו זאת לא הכיאה עמה בביתו ולא שלחה ולא מסר לו מממון בעלה מתתיה, לא כסף ולא שוה כסף, לא היא ולא אחרים. וגם קבל עליו שבועת התורה להחזיר את בתו זאת לבית בעלה לכל בקשת ורצון מעלת הדיין ורצון ובקשת הרבנים והמונים, כפי הדין והיושר, כל זמן שיראה בעיני מעלתם שתשוב לעמוד עם בעלה. וכן גם היא נדרה שתשוב בלי עכוב.¹²

ד. אבות ובנים

הסיפור שהובא לעיל מעיד גם על היחסים שבין אבות לבניהם. מהמקורות שבידנו עולה, כי על-פי רוב יחסים אלה היו יחסי חיבה והתחילו בגיל הרך וכי ילדים בטחו בהוריהם.¹³ ילדה אחת, בת חמש, עלתה על ספסל שעמד מאחורי הכיסא שישב בו אביה, כרכה את זרועותיה סביב צווארו וחיבקה אותו, בעת שהמשפחה סעדה יחדיו את סעודת השבת. אב אחר טייל יום יום עם בנו לבית הספר וגם הביא לו אוכל במשך היום. קיירה, שהיתה כבר מאורסת, הסתננה לחדר הוריה כדי לישון שם, כי היו לה

11 ראה: אס"ק, F.11, 1.2, f.95. המילים שקריאתן מסופקת הובאו בסוגריים עגולים: (כזרועותיו), (בחגורתו), עליו).

12 ראה: אס"ק, F.2, 1.4, f.42.

13 יצוין כי רק בעשור השנים האחרונות מצביעים היסטוריונים של התקופה הנדונה, כי גם כאן זמן היו גילויים של חיבה בין הורים לילדיהם. דעה זו לא היתה מקובלת קודם לכן. לא כאן המקום לפירוט ביבליוגרפי לסוגיה זו. מכל מקום בשל כך יש עניין בדוגמאות המובאות להלן.

נודדי שינה ופחדה. אבות היו מסורים לילדיהם. אב אחד ביקש מכלתו לא לבקר בביתו אחרי פטירת בנו. ביקוריה הזכירו לו את בנו האהוב.¹⁴ ילדים היו כה חשובים בעולם זה, שזוגות עקרים היו מוכנים לאמץ אותם, כפי שנראה מן הסיפור הבא:

שלמה לוי נותנת במתנה גמורה את כתו הקטנה יונקת שמה טוטו ביני, שמה בשם אמו, אל כמר מרדכי ואל מרת דיאנה אשתו להם לבת. והם ג"כ קבלו אותה לבת כאמור. ויוכלו כמ"ר מרדכי ואשתו דיאנה לעשות מהקטנה טוטו ביני כל מה שיראה בעיניהם כבתם ממש. ולעולם בשום זמן לא יוכל, לאמר שלמה לוי ולא אחר בעדו למחות מידם, אלא כל מה שיעשו ממנה יהיה עשוי. אבל יהיו חייבים כמ"ר מרדכי ומרת דיאנה אשתו לאהוב אותה וליקרה כאילו ילדו אותה אותם בכל דבר שיצטרך, ובפרט להשיאה כפי יכולתם. וכן מרת דיאנה ברצון נפשה הטוב וברשות ובהסכמת בעלה כמ"ר מרדכי נדרה ונשבעה שהקטנה טוטו ביני תהיה מופקדת אצלה כבתה ממש, ותירש אותה מכל ממונה, ובפרט מגדוניאיתה. וכדי שיראה שתהיה הקטנה הנ"ל להם לבת ממש, שנו את שמה, ויקראו אותה גראציאוסה כשם אמו של כמ"ר מרדכי.¹⁵

העיקר כאן הוא שבני הזוג — שהיו אנשים אמידים שרצו ילד בכל מאודם וכוונתם לא היתה סתם למנוע גירושין — מאמצים בת. תופעה מעין זו, הרווחת בימינו, לא היתה רווחת באותו זמן. יש עוד לציין את מאמצי הנוטאריון להגיע לנוסח קבע במקרה שיהיו אימוצים נוספים.

ה. עצמאות הפרט

כל המקרים האלה מעידים על טיבם של חיי היהודים ברומא: בני קהילה מתפקדת, שחידיה הם בעלי הערכה עצמית והחלטיות וגם כושר רב ליצירת קשרים אינטימיים, בין־אישיים. במיוחד היו יהודי רומא נכונים לעמוד על זכויותיהם האישיות, גם כאשר דרישתם היתה עלולה לסכן את קיום הקהילה.

מיד לאחר הקמת הגטו בשנת 1555, יהודים רבים, בהם חשובי הקהילה, רבו ביניהם על החזקות ושכר הדירות.¹⁶ שנה אחרי כן, בתום פרשה מסוכנת שבמהלכה התרימה האינקוויזיציה מחזורית־תפילה וסגרה שלרשה בתי־כנסת, תבע אחד מבתי־הכנסת האלה, האשכנזי, את בתי־הכנסת 'סכולה נובה' לדין בעניין שכר־דירה.¹⁷ באי

14 כת חובקת אב — ראה: אס"ק, F.1, 1.1, f.57. אב מטייל עם בנו — אס"ק-112, F.5, 1.2, fols. 111-112.

114. על קיירה — אס"ק F.2, 1.4, f.33. האב וכלתו — אס"ק F.2, 1.2, f.10.

15 ראה: אס"ק, F.2, 1.4, f.9. ראה גם: אלביני.

16 ראה: אס"ק, F.12, 1.1, fols. 16r-17v, 37v, 83r.

17 ראה: אס"ק, F.12, 1.1, fols. 80v, 93r, 111v-112r, 113r.

בית־הכנסת האשכנזי טענו, שהם אינם חייבים לשלם דמי שכירות ליסכולה נובה בעבור תשעת חודשי הסגירה. נראה לי, כי הם גילו עמדה לא פשרנית בתביעתם זו, שבאה לאחר התנכלות האינקוויזיציה לבתי־הכנסת, משום שהיו בטוחים כי הקהילה היהודית חזקה דיה כדי לעמוד בסכסוך מעין זה. מה שהגביר ביטחון זה היתה תחושת יהודים רבים שקהילת רומא — אשר לאחר שהוקפה חומה הומתש ייחודה עוד יותר מאשר קודם לכן — אכן היתה קהילה קדושה.¹⁸ היא חוותה, כביכול, את הקהילה של העם הקדוש, הגר בעירו הקדושה, כמתואר בספרי עזרא ונחמיה.¹⁹ במונחים מודרניים אפשר לומר, כי קהילת רומא כפי שהתקיימה במאות ה־16 וה־17 היוותה את הזירה ההכרחית המעניקה לפרט את זהותו הקולקטיבית, שבלעדיה זהות היחיד איננה מתפתחת כראוי. היסטוריונים של הרנסאנס כיום אכן גורסים שדווקא בתקופה זאת, המתאפיינת על־ידי אינדיווידואליזם, היתה חשיבות רבה לכלל בקידום ובפיתוח אישיות הפרט.²⁰ ואכן בניגוד לראייה הרווחת של הגטו כמסגרת בולמת את הפרט, הגטו הרומי, לפחות במשך המאה הראשונה לקיומו, איפשר ליחיד להתפתח בדרך מוצלחת ביותר.

ו. המשך העבר

תמונה זאת היא חלקית בלבד, וכדי לאוששה יש להעמיק בפיענוח התעודות שבארכיון הנוטאריונים היהודים. התמונה המלאה יותר שתתקבל מתוך מחקר זה גם תסייע לענות על השאלה: האם החברה היהודית ברומא במאה ה־16 היתה דומה לזאת של המאה ה־15. יש מקום לשאלה זאת אף בהקשר של דיונונו, כיוון שאי אפשר להעריך חברה בתקופה כלשהי בלי לדעת אם דרכיה מהוות המשך של העבר או שינויו.

האוכלוסייה היהודית ברומא השתנתה מאוד בתקופה שלאחר הגירושים בשנות 1492-1541 כאשר התיישבו בעיר יהודים שגורשו מספרד, מסיציליה, מקאלאבריה, מאפוליה, מקאמפאניה (נאפולי) וגם מדרום צרפת. בפרק זמן זה התיישבו ברומא גם זרים מאזורי צפון איטליה, יהודים ונוצרים.²¹ החברה הרומית כולה, קל וחומר החברה היהודית, היו חייבות לסגל לעצמן אלמנטים אלה, אשר בקרב היהודים הגיעו לאחוז ניכר מכלל הקהילה היהודית. בבתי־הכנסת נשמעו קולות חדשים, נוסדו בתי־כנסת חדשים, נודעו מנהגים ומאכלים חדשים ואנשים חדשים ראו את עצמם מועמדים לתפוס מקומות בהנהגת הקהילה. ברם מכמה סיבות אין להסיק מזאת שהקהילה היהודית ברומא נכנסה לתקופה של אי־יציבות כללית או של מהפך.

18 ראה: סטאו, קדושה.

19 האמור כאן מבוסס על דברי פרופסור ג'ד כהן, בהרצאה שלא הובאה לדפוס, בפני סמינאר מלטון במסגרת בית־המדרש לרבנים, ניו יורק, קיץ תשכ"ט.

20 ראה: מארש; וויסמאן.

21 על מהגרים נוצרים — ראה: אייט.

בתחום הליטורגי, לדוגמה, נודעו מנהגים חדשים, כגון מנהג סיציליה, אך יש להכיר שמאז המאה ה־13 גבר ברומא הפיוט הספרדי על הפיוט האיטלקי המקורי. במאה ה־16 לא אירע עימות ליטורגי חזיתי כאילו רק אז הושפעו בתי־הכנסת ברומא מהשפעה ספרדית או לא־רומית אחרת.²² גם השינוי הגדול בתחום הפוליטי, החוקה (Capitoli) הידועה של דניאל דה־פיסה (1524), שהציעה פתרון לבעיית הייצוג העדתי־פוליטי, לא חידשה חידוש מוחלט ולא הביאה מהפך בשיטת ניהול הקהילה. שלישייה של ממונים (Fattori) עמדה בראש הקהילה כבר במאה ה־15. גם הועד התקיים במאה ה־15.²³

החלוקה לעדות בקרב היהודים אינה חד־משמעית. אין ספק, כי במידה מסוימת התייחסו אנשי עדה אחת אל אנשי עדה שנייה כאל קבוצה נפרדת, אך אין פירוש הדבר, כי היה עימות מתמיד ביניהם, שכן אירעו תופעות לא־מעטות של מעבר מעדה אחת לשנייה. ברשימת חברי החברה לגמילות חסדים בשנת 1571, שפירסם אריאל טואף, סומנה הזהות העדתית על־יד שמו של כל חבר, ומתברר שחלק ניכר מן החברים בחר את עדתו, כלומר רשם את עצמו כטראמונטני או כאיטלקי בשל בחירה אישית, ללא כל קשר למוצא האמיתי. לא פחות בולטת העובדה, שהסיציליאנים נחשבים כאיטלקים והאשכנזים הפרובאנסאליים והספרדים נחשבים כולם כטראמונטנים. יש גם מקרים שחלק מבני משפחה אחת נרשם כטראמונטני וחלק אחר כאיטלקי.²⁴ בשנות התשעים של המאה ה־16 פרנס הקהילה הקאטאלנית היה אשכנזי. היה תמיד חשש לנשירה מעדה לעדה. בית־הכנסת האשכנזי הטיל בשנת 1540 קנס גבוה של 5 סקודי על אלה מחבריו שביקשו לעבור לבית־כנסת אחר. חוקתו גם אינה דורשת שחבר בבית־הכנסת יזדהה עם העדה האשכנזית.²⁵

שיעור הנישואין הבין־עדתיים בקרב היהודים ברומא בתקופה זו הגיע עד 10% או 15% (כך לדוגמה נישואי יצחק דלה־פיאטליה עם אורורה פיצ'ו בשנת 1538) ושיעור זה עוד גדל בתקופות מאוחרות יותר. בשנת 1538 אף חברו יחד פרנסים של קהילות, ק"ק קאסטיליאני וק"ק אשכנזי, לחתן שני יתומים: אשכנזי עם קאסטיליאנית.²⁶ זאת ועוד, על־פי רישומם משנות השלושים של המאה ה־16 אין אפשרות לזהות את המוצא העדתי של המתחתנים על־פי רישומם בשטרי החיתון (מלבד מה שאפשר להסיק משמותיהם — אולם השמות של יהודים אלה עשויים לפעמים להטעות בקביעת המוצא העדתי, שכן טריפולסי בא מסיציליה ומורסקו היה חבר בבית־כנסת ההיכל, הותיק של האיטלקים). שטרי החיתון היו שווים בתנאייהם לאורך כל הדרך

22 על נוסח סיציליה — ראה: סרמוניטה. על השפעת הפיוט הספרדי — ראה: פליישר, עמ' 431. מוזוג האוכלוסין שאני עומד לייחס אותו להתחלת המאה ה־16, לדעת א' מילאנו החל לא לפני סוף המאה ה־16 — ראה: מילאנו, עמ' 464-465.

23 ראה: אספוסטרו, עמ' 61.

24 ראה: טואף, עמ' 66-72.

25 ראה: אס"ק, F.11, 1.4, f.60r.

26 ראה: אס"ק, F.11, 1.2, f.73; F.11, 1.2, f.85r.

לכל המתחתנים, עד כדי כך שניתן לדבר על היווצרותם של 'תנאים לפי מנהג רומי' מאז שנות השישים של המאה ה-16. הפער העדתי היה כנראה פחות חריף ממה שרגילים לחשוב, ולא נכון לומר שההגירה לרומא גרמה למאבק חברתי בין העדות. התככים הממשיים שנרקמו היו רובם ככולם במישור הפוליטי. במילים אחרות, בין המאה ה-15 למאה ה-16 היו החיים החברתיים ברומא יציבים יחסית.

הוא הדין גם בחיים המקצועיים. לדוגמה, בקרב יהודי רומא היה כבר במאה ה-15 מספר גדול של עובדים בחייטות, בתפירה, ובמלאכות שונות. אבל זה נכון גם לגבי הסיציליאנים, ועל-כן בואם לרומא לא יצר מציאות מקצועית חדשה. היו גם מקרים של שותפויות מקצועיות בין יהודים סיציליאנים ליהודים ממוצא אחר. אמנם חוזי שותפות שנחתמו ברומא דומים בסעיפיהם לחוזי שותפות בין יהודים שמצא אליהו אשתור בארכיוני העיר פאלרמו. גם יהודים ספרדים עבדו בענף הביגוד. ב-1539 השתתפו לא מעט יהודים ספרדים בניסיון להקים גילדה משותפת של עובדי בד וטקסטילים יהודים ונוצרים. מענין לציין, כי בישיבות חשובות שהתקיימו בשנות 1538, 1540 ו-1560, ובהן נקבע הסדר בנקאי חדש כדי להגביר באופן ניכר את מספר הבנקים היהודיים ברומא, היה יצוג הולם לכל העדות גם בין הבנקאים הותיקים וגם החדשים.²⁷ כלומר, לא היה פיצול בין מקומיים למהגרים, או בין בנקאות ספרדית לאיטלקית.

כדי להמחיש את האמור לעיל אפשר להוסיף, כי ברוב התעודות שהובאו צד אחד נמנה עם עדה אחת וצד שני — עם עדה אחרת.²⁸ אף אחת מן התעודות האלה לא היה בה דבר שהושפע ממוצא עדתי. כלומר כבר משנת 1536 (תאריך התעודה הראשונה בסדרה) מצאו יהודי רומא שפה משותפת בנושאים רבים, מעבר לקווי השיוך העדתיים. היתכן שחל משבר חברתי יסודי והגיע לסימו ולפתורנו בזמן הקצר שבין 1492 ל-1536? לי נדמה שלא.

נחונים דמוגרפיים מאוששים את הרושם הזה. בין 1527 ל-1590 מספר יהודי רומא הוכפל והגיע מכ-1750 נפש (מתוך אוכלוסיה כוללת של 50-60 אלף נפש בעיר) ל-3500 (מתוך אוכלוסיה כוללת של כ-100 אלף). הגידול נבע לא כמעט בשל ריבוי טבעי. המשפחה השלמה (completed family) הממוצעת כללה בין 3.3 ל-4.25 ילדים, ואולי יותר. היינו מצפים, כי הכפלת מספר הנפשות בקהילה תביא לשינויים משמעותיים בחיי החברה, אך פרט לבעיות הקשורות לצפיפות הדיור — שהגורם העיקרי לו היה הקמת הגטו — אין זכר בתעודות לשינויים כאלה. קשה לשער ששינויים אשר לא נוצרו עקב ריבוי טבעי והגירה מן הדרום (1541) ומן עירות המדינה האפיפיורית (1569) כן נוצרו עקב ההגירה שלפני שנת 1527.

27 ראה: אס"ק, ff.56r-57r, 92v. F.11, 1.4, f.81r; F.11, 1.3. ראה גם: לומבארדו, עמ' 87-95; אספוסיוטו, עמ' 67-73; אשתור.

28 ראה גם: סטאו וסטאו, עמ' 74-77 — על בית-הכנסת האשכנזי הנותן נדוניה ליחומה ספרדייה ועל איש אשכנזי המשמש כאפורטופוס להוצאה לפועל של צוואה מאת ספרדי.

ז. חיי היום יום

התעודות של ארכיון הנוטאריונים היהודים שופכות אור רב על חיי היום-יום של היהודים ברומא. בין היתר אנו למדים, כי כמו במקומות אחרים, יהודי רומא היו מכורים למישחקי הימורים. עשרות יהודים נשבעו 'לא לצחוק', כלומר לא לשחק בקלפים וכו'. היו יהודים שנעצרו על-ידי השלטונות באשמה שניהלו אולמי הימורים. אחד שנעצר על כך טען, שגבה תשלומים מן המשחקים רק בעבור הקלפים והנרות שהאירו את הלילה.²⁹

דוגמה נוספת לחיי היום-יום היא המוסדות 'הקטנים' בקהילה, כגון המספרה ובית-המרחץ. רמת ההיגיינה הציבורית היא אחד הנושאים המעסיקים היום היסטוריונים רבים, שהרי היא מעידה על המנטאליות (mentalité) ועל היחס לחיים בכלל. בגטו ברומא שימשה המספרה גם מעין בית-מרחץ. הצידוד שבו היה רב: כיור ידיים (Lavamano), כיור ראש של נחושת עם עמוד (Lavatore di testa di rame con il piede), מגרה לבגדים (Cassetto), קופה נעולה שהוכנסה לתוך הקיר של המספרה לשמירת חפצים יקרי ערך (Cassetta). ובין הכלים: תערים (Rasoi), מספריים מיוחדים (Forbici napoletane), מראה (Specchio), מגבות (Succatore) וגיגיות (Concoline).³⁰ עוד מוסד ראוי לציון היה ה'קיטורר' להשכרת צלחות, סירים וציוד אחר לחתונות ולמסיבות.

יהודי רומא גם אהבו מאוד לאכול, והתעודות מאפשרות לנו לדעת מה היו המאכלים של היהודים. לדוגמה, את ארוחת-הערב היו מתחילים עם מרק ומרובעים של פאסטה מביצים (Minestra di Tagliolini). כמנה שנייה אכלו אולי מוח מטוגן ולבלב (Cervella fritte e animelle). משם המשיכו למנה העיקרית, שכללה סאלאמי [נקניק] (Locaniche [Salcicce]), או קבה (Trippa), בשר מיובש (Carne Secca), חמין (Chaminim). מאכלים אלה היו מתובלים במבחר תבלינים כמו: Cannella (קינמון), Pepe Zaffarone Garofoli (ציפורן), Petartima Coriandolo ועוד. בין הירקות שאכלו היו: ארטישוק (Carciofani) ושומר (Finocchi). שתייה הם יכלו לבחור בין: Vino Romanesco, Vino di Siracusa o vin ripole. לקינוח הם בחרו בין: כעכים מתוקים (Ciambelle), ערמונים מבושלים או יבשים (Castagne cotte e secche) ועוד. הם גם נהנו, כבר אז, מגבינת mozzarella, אך לא בארוחה בשרית

זאת.³¹

לאחר שגמרו לאכול, היו יהודים שבעים אלה יכולים באמת לברך: Dove si manduca, iddio ci conduca (האלוהים מובילנו, לאן שמשביעים את בטננו). זאת היתה ברכה כפולה, גם על כך שתפריט זה היה עשיר למדי יחסית לזמנו.³² אם כל

29 ראה: סטאו, יהודים, עמ' 188.

30 ראה: אס"ק, F.10, 1.1, f.186r; F.10, 1.2, f.144v-45r; F.11, 1.3, f.68v.

31 ראה: אס"ק, F.10, 1.1, f.194v.

32 ראה: לומבארדו, עמ' 137-133.

היהודים בגטו צרכו את כל הפריטים שמופיעים בו, זאת שאלה אחרת. גם לא ידוע אם תפריט זה תאם את התפריט של הרומאי הנוצרי העשיר או בן מעמד הביניים, שאליו השתייכו מרבית היהודים, לפחות לפי ההתייחסות שלהם עצמם. אבל דבר אחד ברור, זהו תפריט איטלקי-רומי לכל דבר. ויהודי רומא עודם מקיימים את מנהגם הטוב בסדרי מאכלות עד עצם היום הזה.

הפניות ביבליוגרפיות

- I. Ait, 'Mercanti "stranieri" a roma nel secolo XV nei registri della "dogana" di terra', *Studi Romani*, 35 (1987), pp. 14-30. אייט
- G. Albini, 'I Bambini nella societa lombarda del quattrocento: una realta "ignortata o protetta"', *La famiglia e la vita quotidiana in Europa dal '400 al '600*, Roma 1986, pp. 23-51. אלביני
- האנציקלופדיה העברית, כרך ז, עמ' 404, ערך 'הפקעת קידושין'. אנציקלופדיה אספוסטו
- A. Esposito, 'Aspetti e problemi della presenza ebraica nell'italia centro-settentrionale (secoli XIV e XV)', *Quaderni dell'istituto di scienze storiche dell'Universita' di Roma*, Roma 1983, pp. 31-125. ההערות לתעודות תהינה כדלקמן: אס"ק, F, l, f אס"ק
- Archivio Storico Capitolino, Fascicolo, libro, folio
- E. Ashtor, 'Palermitan Jewry in the Fifteenth Century', *Hebrew Union College Annual*, 50 (1979), pp. 219-252. אשטור
- ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים 1979. בונפיל וויסמאן
- R. Weissman, 'Reconstructing Renaissance Sociology; The "Chicago School" and the Study of Renaissance, Sociology', *Persons and Groups*, Binghamton 1985, pp. 39-45.
- א' טואף, גטו רומא במאה הט"ו: בעיות עוני ומאבקים עדתיים, רמת גן חשמ"ד. טואף
- M.L. Lombardo, *La Dogana Minuta a roma nel primo quattrocento*, Viterbo 1983. לומבארדו
- P. Marsh, 'Identity, an Ethogenic Perspective', *Persons and Groups*, Binghamton 1985, pp. 17-30. מארש
- A. Milano, *Storia degli ebrei in Italia, 1420-1870*, Turin 1969. מילאנו
- K.R. Stow, 'Delitto e castigo nello stato della Chiesa gli ebrei nelle carceri romani', *Italia Judaica*, II, Roma 1986, pp. 173-192. סטאו, יהודים
- , 'Sanctity and the Construction of Space, The Roman Ghetto as Sacred Space'. (הרצאה בכנס על אתרים קדושים ומקומות של קדושה, שהתקיים ב'אקווילה באוקטובר 1987, שטרם נדפסה). סטאו, קדושה
- and S. Debenedetti Stow, 'Donne ebreo a roma nell'eta' del ghetto: affetto, indipendenza autonomia', *Rassegna mensile di Israel* 52 (1986), pp. 61-110. סטאו וסטאו
- י' סרמוניטה, 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה', יהודים באיטליה: מחקרים יוצאים במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 113-217. סרמוניטה
- H. Vogelstein & P. Rieger, *Geschichte der Juden in Rom* (2 vols.), Berlin 1895. פוגלשטיין וריגר
- ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975. פליישר
- E. Rodochanachi, *Le Saint Siège et les Juifs: Le Ghetto à Rome*, Paris 1891. רודוקאנאקי